

आजची सामाजिक अराजकता आणि बुद्ध शिक्वणः एक चिक्वित्सा

प्रा. विनोद भेले,

पालि विभाग प्रमुख,

सिद्धार्थ कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय,

फोर्ट, मुंबई, २३

२१ वे शतक हे विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि जागतिकीकरणेचे शतक आहे. विज्ञानाच्या क्रान्तिने नव-नविन प्रकरेचे शोध लावल्या जात आहेत, नविन तंत्रज्ञाने, माणसाची जीवन पद्धती दररोज बदलत आहे, तेथेच जागतिकीकरणे, जागतिक बाजारिकरण, उदात्तिकरण, साम्राज्यावाद, आणि हिंसेच्या प्रवृत्तीला अधिक दृढ केले जात आहे. आज कोणी जातीच्या नावावर कट्टरवाद पसरवित आहे तर कोणी धर्म आणि संप्रदायाच्या नावावर, प्रत्येक च आपलाच फायदा बघत आहे. आपल्याच वर्गाचे हित आणि व्यक्तिगत फायद्यासाठी हे सर्व चालले आहे. कवय अशा परिस्थितीत बुद्धाचे तत्वज्ञान आजच्या कळाची आवश्यकता पूर्ण करू शकेल? करणबुद्धाच्या आविर्भावाला आता २५५० वर्षे झाले आहेत. २५५० वर्षापूर्वी बुद्धाने या जगाला दिलेले तत्वज्ञान, जीवन जगण्याचे सामर्थ्य, सदाचाराचे तात्विक मूल्य, सामाजिक समता, न्याय, मध्यम मार्ग, प्रतित्यसमुत्पाद हे तत्वज्ञान आजच्या साम्राज्यावादी, आणि हिंसाग्रस्त परिस्थितीत जगाला मार्गदर्शक होवू शकेल क? याचा विचार करण्याची आज गरज आहे. करण बुद्ध हे असे व्यक्तिमत्व आहे की, ज्यांनी कोणत्याही हिंसेशिवाय, रक्तरंजीत क्रांतीशिवाय व दहशदीशिवाय शांततेच्या मार्गाने, सामजस्याने, सदाचाराने आणि साध्या सोप्या भाषेत पण अतिशय गंभीर अशा तत्वज्ञानाने या जगाच्या मोठ्या भूभागाला शांती आणि सौदार्य प्रदान केले आहे. तेव्हा त्या कळातील परिस्थिती आणि त्यावर बुद्धांनी केलेले तत्वज्ञानात्मक भाष्य, मार्गदर्शन, उपाय जाणून घेतल्यास त्या आधाराने आजच्या आधुनिक जगाकडे पाहता येईल.

ज्याकळी भगवान बुद्धाचा या जगात प्रादुर्भाव झाला, त्यावेळी देशात धार्मिकअराजकतेची स्थिती होती. हेसुत्तनिपातातील ब्राम्हणधम्मिकसुत्तातील या गाथांवरून दिसून येते.

ते च तत्थ धनं लद्धा, सनिधिं समरोचयुं ।

तेसं इच्छावतिण्णानं, भिय्यो तण्हा पवड्ढुथ ।

ते तत्थ मन्ते गन्थेत्वा, ओक्काकं पुनमुपागमंमु ॥

“यज्ञात धनसंपत्ती मिळवून ब्राम्हण तिचा संचय करते झाले. अशा रीतीने आशाळभूत झालेल्यांची तृष्णा आणखीही वाढली. त्यासाठी पुनरपि मन्त्र रचून ते इक्ष्वाकूपाशी गेले.”

यथा आपो च पथवी च, हिरत्रं धनधानियं ।

एवं गावो मनुस्सानं, परिक्खारो सो हि पाणिनं ।

यजस्सु बहु ते वित्तं, यजस्सु बहु ते धनं ॥

“जसे पाणी, जमीन, हिरण्य किंवा धनधान्य, तशाच गाई मनुष्यप्राण्यांच्या उपभोग्य वस्तू होत. तुझ्याजवळ पुष्कळ वित्त आहे, तू यज्ञ कर, तुझ्याजवळ पुष्कळ धन आहे, तू यज्ञ कर.”

ततो च राजा सत्रत्तो, ब्राम्हणेहि रथेसभो ।

नेका सतसहस्सियो, गावो यत्रे अघातयि ॥

“अशी त्या ब्राम्हणांनी समजूत घातली; तेव्हा त्या रथर्षभ राजाने यज्ञांत अनेक लक्ष गायी मारल्या.”

न पादा न विसाणेन, नास्सु हिंसन्ति केनचि ।

गावो एळकसमाना, सोरता कुम्भदूहना ।

ता विसाणे गहेत्वान, राजा सत्येन घातयि ॥

“पायाने, शिंगाने किंवा दुसऱ्या कोणत्याही अवयवाने त्या गाई हिंसा करित नव्हत्या. ज्या मेंढरासारख्या शांत असून घडाभर दूध देत, अशा त्या गाई शिंगाला धरून राजाने यज्ञांत मारल्या.”

वरील चारही गाथावरून असे दिसते, तेव्हा यज्ञामध्ये पशूंचा बळी दिल्या जात होता. मोठ्या प्रमाणात धान्य आहुती मध्ये जाळल्या जात होते. ज्या गांयीचा यज्ञात बळी दिला जात होता, त्या गायी राजाच्या मालकीच्या नसून सामान्य लोकांचे गोधन होते, ते यज्ञासाठी सामान्य लोकांकडून हिरावून घेतल्या जात असावे. केवळज्ञानार्जन करणे ब्राम्हण यज्ञात धनसंपत्ती मिळवून तिचा संचय करते झाले. अशा रीतीने आशाळभूत झालेल्यांची तृष्णा आणखीही वाढली. त्यामुळे, समाजात वेगवेगळ्या श्रेणी आणि जातीचा भेदभाव निर्माण होऊन वैमनस्य आणि भेदभाव करणाऱ्या त्यांच्या नीतीमुळे सामान्य लोक उपेक्षित होते. अधिकशं लोक त्रास सहन करित होते. समाजात विद्रोहाची स्थिती उत्पन्न झाली होती.

एवं धम्मे वियापन्ने, विभिन्ना सुदद्वेस्सिका ।

पुथू विभिन्ना खत्तिया, पतिं भरियावमन्नथ ॥

“याप्रमाणे धर्म विपन्नावस्थेला गेला असता शूद्र आणि वैश्य निराळे पडले. क्षत्रियांत पुष्कळ भेद झाले आणि पतील पत्नी मानेनाशी झाली.”

देशात विद्यमान धार्मिक आणि सामाजिक व्यवस्थेच्या विरुद्ध मत-मतांतरे वाढलेली होती, त्याचे कारण म्हणजे वैचारिक रूपाची सुद्धा एक अनिश्चित स्थिती निर्माण झाली होती. आज सुद्धा भारतीय समाज मत-मतांतरांनी व्यापलेला आहे.

बुद्धाच्या कळी वैदिक धर्म प्रमुख होता. त्या शिवाय वेगवेळ्या प्रकारचे ६२ तार्किक मते ज्यामध्ये अक्रियावाद, दैववाद, उच्छेदवाद किंवा जडवाद. अकृत्यवाद, संशयवाद, तसेच चार्तुर्याम संवरवाद हे प्रमुख होते. हे सर्व मते परंपरा विरोधी होते. अक्रियावादाचे प्रवर्तक पूरण कस्सपाची मान्यता होती की, कार्याचा (कृतीचा) आत्म्यावर कधीही प्रभाव पडत नाही. दैववादाचा पुरस्कर्ता मक्खली गोसाल असे म्हणत असे की, “जे नियतीमध्ये आहे तेच होईल.” जडवाद किंवा उच्छेदवादाचे प्रमुख अजित क्सेकम्बली यांचे कथन असे होते – “मनुष्याला जे कधी भोगावे लागते ते त्याला भोगावेच लागणार. यज्ञ आणि हवन व्यर्थ आहे.” पक्ख कच्चायन अकृत्यतावादाचे प्रमुख होते त्यांची अशी शिकवण होती की, “प्राण्यांच्या शरीराची निर्मिती सात स्वतंत्र आणि कधीही नष्ट न होणाऱ्या अक्षय तत्वांनी होत असते.” विक्षेपवादाचे अग्रणी संजय बेलट्ठीपुत्त अनिश्चितावाद किंवा संशयवादाचे समर्थ होते. समकालिन निगण्ठ नाथपुत्त चार्तुर्याम संवरवादाचे प्रमुख होते, त्यांचा असा विचार होता, “मनुष्याचा पुनर्जन्म त्याच्या भूतकळ आणि वर्तमान कार्यावर आधारित आहे.” या विरुद्ध बुद्धांनी सर्व दार्शनिक तर्कनां नाकरून अनित्यवाद, मध्यम मार्ग आणि प्रतीत्य-समुत्पादाचे नवीन तत्वज्ञान या जगाला दिला.

बुद्ध तत्वज्ञानाचा केन्द्र बिंदु “मज्झिम पटिपदा” आहे अर्थात मध्यम मार्ग. बुद्धांनी स्वतः ला घोर तपस्या आणि उपवासांनी जर्जर केले होते परंतु त्यांना संबोधि प्राप्त झाली नाही. सुजातेने दिलेली खीर खालल्या नंतर, जेव्हा ते स्वस्थ झाले तेव्हा त्यांना बोध झाला – “वीणेच्या तारेला येवढे ताणू नये की ती तुटून जाईल आणि येवढे दिले सुद्धा सोडू नये की त्याच्यातून आवाजच निघणार नाही.” या बरोबरच बुद्धांना संबोधि प्राप्त झाली. मध्यम मार्गाचे अनुसरण न केल्यामुळेच

भारतात आणि जगात आपल्याला कट्टरवाद दिसून येतो. आज कोणी जातीच्या नावावर कट्टरवाद पसरवित आहे तर कोणी धर्म आणि संप्रदायाच्या नावावर प्रत्येकच आपलाच फायदा बघत आहे. आपल्याच वर्गाचे हित आणि व्यक्तिगत फायद्यासाठी हे सर्व चालले आहे. आज वर्ण व्यवस्था काही थोड्या प्रमाणात ढिली झाली पण समूळ नष्ट झाली नाही. धर्माचे प्रत्यक्षात: नाव न घेता अमेरिकन विश्वात साम्राज्यवादी पंजे पसरवत आहे. अफगानिस्तान, इराक, ईरान, इजरायल, फिलिस्तीन, चेचेन्या, सूडान, युगाण्डा, भारत, श्रीलंका इत्यादी देशांत धर्म आणि संप्रदायाचे भांडण चालू आहे. मुसलमानांमध्ये शिया, सुन्नी, अहमदिया आणि भारतात हिन्दू – मुस्लिम दंगे, श्रीलंकेमध्ये तमिल–श्रीलंकाई संघर्ष, अमेरिकेमध्ये कळे–गोरे, रेड इण्डियन संघर्ष आणि शोषण सतत चालू आहे. बुद्धाचे तत्वज्ञान या आजच्या काळाच्या झगड्यांचे समाधान निश्चितच करू शकते. पण त्यासाठी बुद्धाने सारनाथच्या इसिपतन मृगदावात पंचवर्गीय भिक्षुनां संबोधित करतांना ज्या ह्या दोन प्रकारच्या अतिरेकाचे सेवन न करण्याची देसना दिली होती. ते हे तत्व लक्षात घेणे आवश्यक आहे. बुद्धांनी म्हटले होते,–

द्वेमें, भिक्खवे, अन्ता न सेवितब्बा ।

‘‘१) यो चायं कामेसु कामसुखल्लिकानुयोगो हीनो गम्मो पोथुज्जनिको अनरियो अनत्थसंहितो,

२) यो चायं अत्तकिलमथानुयोगो दुक्खो अनरियो अनत्थसंहितो ।’’

‘‘भिक्खूनां, ह्या दोन अन्ताचे सेवन (ग्रहण) करू नये.–

(१) हा जो हीन, ग्राम्य, अडाणी, माणसास (योग्य), अनार्य, अनर्थांनी युक्त, कामवासनेमध्ये लिप्त होणे आहे, आणि

(२) जो दुःख (मय), अनार्य, अनर्थांने युक्त, स्वतःला पीडा करणे आहे.’’

‘‘एते खो, भिक्खवे, उभो अन्ते अनुपगम्म, मज्झिमा पटिपदा तथागतेन अभिसम्बुद्धा, चक्खुकरणी त्राणकरणी उपसमाय अभिन्नाय सम्बोधाय निब्बानाय संवत्तति । कतमा च सा, भिक्खवे, मज्झिमा पटिपदा तथागते न अभिसम्बुद्धा, चक्खुकरणी त्राणकरणी उपसमाय अभिन्नाय सम्बोधाय निब्बानाय संवत्तति? अयमेव अरियो अट्ठड्डीको मग्गो, सेय्यथिदं – सम्मासङ्कुप्पो, सम्मावाचा, सम्माकम्मन्तो, सम्माआजीवो, सम्मावायामो, सम्मासति, सम्मासमाधि । अयं खो सा, भिक्खवे, मज्झिमा पटिपदा तथागतेन अभिसम्बुद्धा’’

‘‘भिक्खूनां, ह्या दोन्ही अन्तात न पडता, तथागतांनी मध्यम मार्ग शोधून काढला आहे. जो दृष्टी देणारा, ज्ञान देणारा, शांतीसाठी, अभिज्ञासाठी, परिपूर्ण ज्ञानासाठी आणि निर्वाणासाठी आहे. हाच तो आर्य अष्टांगिकमार्ग आहे. जसे की– सम्यक दृष्टी, सम्यक संकल्प, सम्यक वाणी, सम्यक कर्मान्त, सम्यक आजीविक, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृती, आणि सम्यक समाधी. भिक्खूनां, हा मध्यम मार्ग आहे. ज्याला तथागतांनी शोधून काढले आहे.’’

आज आपल्याला सगळीकडे जगात काळ्या गोऱ्यांचा भेद दिसून येतो. धर्माने आज पंथाचे रूप धारण केले आहे. तर कोणी आपल्या श्रेष्ठतेचे दुकान उघडून ठेवले आहे. या दुकानामध्ये उच्च–निच्यता, जाती–पाती, लिंगभेद या सारखे यथार्थ तः स्वार्थाचा व्यापार होत आहे जो स्वार्थाने लिप्त असल्याचे प्रतीकच आहे. यासाठी बौद्ध तत्वज्ञानात पंचशीलला फारच महत्त्व आहे. पंचशीलात बुद्धाचा उपदेश आहे. प्राणी हत्येपासून विरत राहणे, न दिलेले न घेणे, काम वासना अनाचारापासून दूर राहणे, असत्य वचनापासून दूर राहणे आणि मादक पदार्थांच्या सेवनापासून दूर राहणे. समाजात आज यांचा वापर वाढला आहे. हिंसा तर सामान्य बाब झाली आहे. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर हिंसा सर्रास सुरू आहे. मोठ–मोठे घोटाळे हे ‘अदिन्नदाना’(न दिलेले घेणे) याचे उदाहरण आहेत. अनाचाराच्या बातम्यांनी तर समाज खिन्न झाला आहे. असत्यच आजच्या समाजाचा आधार बनले आहे. मादक पदार्थांचा जेवढा निषेध केला जातो, त्याही पेक्षा मोठ्या प्रमाणात त्याची व्याप्ती वाढत आहे. अशा परिस्थितीत बुद्धाचे पंचशील सदैव उपदेशाच्या रूपाने मार्गदर्शन करणारे आहे.

बुद्धांनी समतावादी समाज रचनेचा उपदेश दिला होता. भारतात वर्ण-व्यवस्थेने भारतीय समाजाला तुकड्या-तुकड्यामध्ये वाटून टाकले होते. कोणी जन्माने श्रेष्ठ आहे तर कोणी आजीवन निकृष्ट म्हणण्यास मजबूर. आजच्या समाजात वही प्रमाणात वर्ण- व्यवस्थेचे बंधन ढीले झाले आहे, तरी देखील संपूर्ण समाज तुकड्यात वाटलेला आहे, खंडीत आहे. आज सुद्धा समाजात स्थरीकरण आहे. काल कोण्या व्यक्तीच्या ओळखीचा पहिला आधार त्याची जात होती. आज सुद्धा त्याच्या ओळखीचा पहिला आधार त्याची जात समुळ नष्ट झाली नाही. बुद्ध जातीय श्रेष्ठतेचे समर्थक नव्हते. ते कर्म आणि आचरणालाच कोण्या व्यक्तीच्या व्यक्तित्वाला निर्णायक मानत होते न की जातीला. त्यांनी आपल्या श्रेष्ठ भिक्खूसंघामध्ये सर्व प्रकारच्या लोकांना स्थान दिले होते. अनेकांना भिक्खू आणि भिक्खूनी संघामध्ये सहभागी करून घेऊन त्यांना समान दर्जा बहाल केला होता. अंगुत्तर निकयातील 'पहाराद सुत्तात' बुद्ध म्हणतात-

‘सेय्यथापि, पहाराद, या काचि महानदियो, सेय्यथिदं-गङ्गं यमुना अचिरवती सरभू मही, ता महासमुदद् पत्वा जहन्ति पुमिमानि नागगोत्तानि, ‘महासमुदद्’ त्वेव सडंख् गच्छन्ति; एवमेवं खो, पहाराद, चत्तारोमे वण्ण-खत्तिया, ब्राम्हणा, वेस्सा, सुदद्दा, ते तथागतप्पवेदिते धम्मविनये अगारस्मा अनगारियं पब्बजित्वा जहन्ति पुरिमानि नामगोत्तानि ‘समणा सक्यपुत्तिया’ त्वेय सडंक् गच्छन्ति। यम्पि, पहाराद, चत्तारोमे वण्णा – खत्तिया, ब्राम्हणा, वेस्सा, ते तथागतप्पवेदिते धम्मविनये अगारस्मा अनगारियं पब्बजित्वा जहन्ति पुरिमानि नामगोत्तानि, ‘समणा सक्यपुत्तिया’ त्वे व सडंक् गच्छन्ति।’

‘ज्याप्रमाणे, पहाराद, ज्या वही महानदी आहेत, जसे की, गंगा, यमुना, अचिरवती, सरभू (शरयू), मही, त्या सर्व नद्या महासमुद्राला मिळाल्यावर आपले पूर्वीचे नाव, गोत्र सोडून देत असतात. त्या सर्वांना महासमुद्रच म्हटले जाते. त्याप्रमाणे हे पहाराद, हे चार वर्ण आहेत-क्षत्रिय, ब्राम्हण, वैश्य, शूद्र, ते तथागतांनी उपदेशिलेल्या धर्म विनयात घरातून बेघर होऊन प्रव्रजित झाल्यावर आपले पूर्वीचे नाव, गोत्र याचा त्याग करीत असतात. ते ‘श्रमण शाक्य’-पुत्रच म्हटले जातात.’ यावरून असे दिसते की त्याकळी बुद्धांनी माणसाच्या कर्माला अधिक महत्व दिले आणि कर्मानेच ब्राम्हण होणे सिद्ध केले. त्यांनी धम्मपदाच्या ‘ब्राम्हण वग्गात’ म्हटले आहे. -

न जटाहि न गोत्तेन, न जच्चा होति ब्राम्हणो।

यम्हि सच्चञ्च धम्मो च, सो सुची सो च ब्राम्हणो॥

‘जटा वाढविल्याने, गोत्रावरून किंवा जन्मामुळे, कोणी ब्राम्हण होत नाही. ज्याच्यात सत्य व धम्म आहे. तोच शुद्ध होय. तोच ब्राम्हण होय.’

न चाहं ब्राम्हणं ब्रूमि, योनिजं मत्तिसम्भवं।

भोवादि नाम सो होति, सचे होति, सचे होति सकिञ्चनो।

अकिञ्चनं अनादानं, तमहं ब्रूमि ब्राम्हणं॥

(कोणालाही) त्याच्या जातीवरून किंवा मातेवरून ब्राम्हण म्हणत नाही. जर तो सधन असला तर त्याला लोक (आदराने) ‘महाराज’ म्हणतात. तो तर संग्रह करणारा होय, मी ब्राम्हण त्याला म्हणतो जो अनासक्त आणि घेण्याची इच्छा न करणारा आहे.

हजारो वर्षांपासून भारत धार्मिक माण्यतेचा आणि त्यामध्ये दिलेल्या प्रावधानाचा बळी पडला आहे. पण बुद्ध आत्मा आणि ईश्वरावर विवाद करू इच्छित नव्हते. बुद्धांना या अमहत्वपूर्ण विषयावर विवाद, चर्चा करणे आवडतही नव्हते. ते केवळ संकेत मात्र करू इच्छित होते, आणि हेच कारण आहे की त्यांच्या धम्मात ईश्वराची कोणतीही कल्पना नाही. आजचे वैज्ञानिक डार्विन आणि अन्य विकसवादी वैज्ञानिकांनी सिद्ध केले आहे की सर्व ब्राम्हण्डच विकसवादाचा परिणाम आहे. आत्मा, भाग्य

आणि परमेश्वराची हजारो वर्षे गुटी पाजल्या गेली.या विरुद्ध बुद्धांनी कर्मावर जोर दिला. कर्मानेच कोणी व्यक्ती श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ होऊ शकतो. परंतु भारत आज सुद्धा जातीगत श्रेष्ठतेच्या आणि निचतेच्या श्रेणीचा दंश भोगत आहे. बुद्धांनी स्पष्ट शब्दांत म्हटले होते.

न जच्चा वसलो होति, न जच्चा होति ब्राम्हणो।

कम्मुना वसलो होति, कम्मुना होति ब्राम्हणो॥

‘अर्थात जन्माने कोणी शूद्र होत नाही, जन्माने कोणी ब्राम्हण होत नाही, कर्मानेच शूद्र होतो आणि कर्मानेच ब्राम्हण होतो.’

आज अभिव्यक्ति स्वातंत्र्याचे युग आहे असे आपण म्हणतो. बुद्धांनी तेव्हाच कलाम लोकंना अभिव्यक्ति स्वातंत्र्याबद्दल असे म्हटले होते.—

‘तुम्हे, कालामा, मा अनुस्सवेन, मा परम्पराय, मा इतिकिराय, मा पिटकसम्पदानेन, मा तक्कहेतु, मा नयहे तु, मा आकारपरिवितक्केन, मा दिट्ठिनिज्झानक्खन्तिया, मा भब्बुरुपताय, मा समणो नो गरुति। यदा तुम्हे, कालामा, अत्तनाव जानेय्याथ— इमे धम्मा कुसला, इमे धम्मा अनवज्जा, इमे धम्मा वित्रुप्पसत्था, इमे धम्मा समत्ता समादिन्ना हिताय सुखाय संवत्तन्ती’ति, अथ तुम्हे, उपसम्पज्ज विहरेय्याथ।’

‘हे कलामानो ! एखादी गोष्ट केवळ अनुश्रुत आहे. परंपरागत आहे, अमुक प्रकारे सांगितली आहे, आपल्या धर्म ग्रंथात लिहिली आहे, तर्कसंमत आहे, न्यायशास्त्र (हेतुशास्त्र) संमत आहे. आकर, रचना पद्धती सुंदर आहे, आपल्या मताशी अनुकूल आहे.सांगणाऱ्याचे व्यक्तिमत्व आकर्षक आहे. सांगणारा केवळ श्रमण किंवा गुरु पूज्य आहे म्हणून स्विकार करू नका. तुम्ही स्वतःच्या अनुभवाने स्वतः जाणाल की, या गोष्टी कुशल आहेत, या गोष्टी निर्दोष आहे, या गोष्टी विद्ववान पुरुषाद्वारा प्रसंसनीय आहेत, या गोष्टींना अनुसरले असता हित होते, सुखप्राप्ती होते, तर त्या गोष्टींना अनुसरून आचरण करा.’ आपल्या या छोटयाश्या उक्तिने बुद्धांनी विश्वातल्या सर्व जडवादी मान्यतांना टुकरावून लावले.

आज संपूर्ण समाजात किंवा या जगात छोटया-छोटया गोष्टींवर आणि अस्मितावर विवाद होत राहतात.बुद्धांचे विचार या अस्मितांच्या विवादावर अतिशय चपखल उत्तर आहे.

आज समाजात व्यक्तिवादी दृष्टिकोण वाढत आहे.प्रत्येक व्यक्ती स्वतःसाठी आणि आपल्या अपत्यांसाठी कहीही करायला तयार आहे. सत्ता हातात आल्यावर इतरांना मृगजल दाखवून आपला स्वार्थ साधत आहेत. आपल्या वर्ग हितासाठी समाजाला अंधारात ठेवल्या जाते.त्याकळी बुद्धांनी भिक्खू संघाला महत्व दिले होते ते किती महत्वपूर्ण आहे, बुद्ध म्हणत असत,—“व्यक्तिला महत्व नाही, भिक्खू संघाला महत्व आहे. कोणताही निर्णय घ्यायचा असेल तो भिक्खू संघाद्वारे घेतल्या गेला पाहिजे, आणि कोणतीही वस्तू दयायची असेल तर ती भिक्खू संघाला दिली पाहिजे.” जेथे कोठे बुद्धांना आराम किंवा विहार दिल्या गेले, तेथे बुद्धांनी ते भिक्खू संघाला समर्पित करायला सांगितले. मग ते बिबिसार राजाने दिलेले वेणुवन असो, मग ते अनथपिंडकने दिलेले जेतवनाराम असो, आम्रपाली ने वैशालीचे दिलेले आम्रवन असो वा कपिलवस्तूचा न्याग्रोधाराम असो. बुद्धांनी नेहमी भिक्खू संघाला दान द्यायला सांगितले. विशाखा मिगारमातेचा प्रासाद पूर्वाराम सुद्धा भिक्खू संघाला दिला होता. उदाहरणार्थ—अनाथपिंडकने म्हटले होते,

‘कथाहं, भन्ते, जेतवने पटिपज्जामी” ति? “तेन हि त्वं, गृहपति, जेतवनं आगतानागतस्य चातुदिस्सस्य सङ्घस्य पत्तिट्ठेही’ति।

‘भन्ते! भगवान! मी जेतवानाविषयी कय करू.” बुद्धांनी म्हटले, ‘हे गृहपति, जेतवनाला चारही दिशातून

येणाऱ्या-जाणाऱ्या संघासाठी दान कर.' एकता आणि संघाच्या महत्त्वावर जोर देणारा बुद्धांचा एक प्रसंग आहे. जेव्हा कपिलवस्तूच्या न्यग्रोधारामात महाप्रजापती गौतमी बुद्धांच्या जवळ जाऊन म्हणाली-

‘इदं मे, भन्ते, नवं दुस्सयुगं भगवन्तं उदिस्स सामं कन्तं सामं वायितं। तं मे, भन्ते, भगवा पटिग्गण्हातु अनुकम्पं उपादाया’ति। भगवा महाप्रजापतिं गोतमिं एतदवोच- “सड्ढेष्, गोतमि, देहि। सड्ढेष् ते दिन्ने अहञ्चेव पूजितो भविस्सामि सड्ढेष् चा’ति।

“भन्ते !ही मी स्वतः कतलेली, स्वतः विणलेली, माझी ही नवीन कपड्यांची जोडी भगवंतांना अर्पण करीत आहे. भन्ते भगवान, अनुकम्पा करून याचा स्वीकार करावा.” तेव्हा बुद्धांनी म्हटले -“गौतमी, (याला) संघला दे. संघाला दिल्यामुळे मी सुद्धा पुजित होईल आणि संघ सुद्धा.” येथे संघाच्या रूपात आपण समाज आणि राष्ट्राला सुद्धा घेवू शकतो. जर समाज आणि राष्ट्र गौण होऊन व्यक्तीची पूजा होत असेल तर समूह उपेक्षित होतो आणि विभाजन होते.

बुद्ध एकधिकारशाही किंवा राजेशाही नाही तर लोकशाहीला महत्त्व देणारे होते. भिक्खू-भिक्खूनींसाठी तसेच नियम बनविले होते, ज्यांच्यानुसार शरीरावर कपडे, वस्तुरा, सूई, भिक्षापात्र, पाणी गाळण्याचा कपड, कमरपट्टा यासारख्या आठ वस्तू व्यक्तिगत असू शकत होत्या, बाकी सर्व संपत्ती संघाची माणली जात होती.

आज लोकशाहीवर लांबलचक चर्चा होतात, परंतु वास्तवामध्ये त्या प्रकारची लोकशाही कुठेच दिसत नाही. ज्याप्रकारे सत्तेसाठी संघर्ष होतो, त्यामध्ये लोकांचे विचार जुळतच नाहीत, नियमांचे पालन सुद्धा होत नाही, त्यामुळे समाजात अराजकता माजली आहे. लोकशाही एक दिखवा आहे. एक मुखवटा आहे. त्याच्या मागे व्यक्तिगत स्वार्थाचा नंगा नाच आहे.

बुद्धांच्या समोर बहुजनांच्या हिताची धारणा होती. त्यांनी सारनाथमध्ये साठ शिष्यांना संबोधित करतांना म्हटले होते,- “चरथ, भिक्खवे, चारिकंबहुजनहिताय बहुजन सुखाय.....।” अर्थात, भिक्खूनीं, बहुजनांच्या हितासाठी, बहुजनांच्या सुखासाठी, लोकांवर अनुकम्पा करण्यासाठी देवांच्या आणि मनुष्यांच्या (जीवनाच्या) अर्थासाठी, हितासाठी, सुखासाठी, संचार करा.

बुद्धांनी त्रिशरणात जेथे बुद्ध आणि धम्मा संबंधाने म्हटले आहे, तेच अंतिम शरण संघ अर्थात सामूहिक निर्णयाने जो निर्णय होईल तो सर्वमान्य व्हायला पाहिजे असे सुद्धा म्हटले आहे. बुद्धांनी वज्जी आणि लिच्छवी लोकांच्या प्रसंगामध्ये म्हटले आहे,- “आनंद ! वज्जी वारंवार एकत्र बसतात, वज्जी एक होऊन एकत्र बसतात, एकत्र उठतात, एकत्र होऊन वज्जी करणीय कर्तव्यांचे पालन करतात, वृद्धांचा आदर सत्कार करतात, कुत्तीन स्त्रिया आणि कुमारीकंना बळजबरीने पळवून नेऊन निवास करीत नाही, नगरात आणि नगराबाहेरील विहारांचे रक्षण, तसेच राज्यातील किंवा राज्याबाहेरील अर्हतांचे रक्षण आवरण आणि गोपन करतात, दान देतात इत्यादी कार्य करतात. याबरोबर त्यांनी हे सुद्धा म्हटले की - जोपर्यंत वज्जी लोक या अपरिहानिय नियमांचे पालन करतील, त्यांचे पतन होणार नाही, त्यांची भरभराट होईल.”

आज व्यक्तिगत निर्णय घेतल्या जातात. स्वार्थांनी वशीभूत होऊन कार्य केल्या जाते. आज समाजात प्रत्येक व्यक्ती, दुसऱ्याला खोटे समजत असतो. स्वाभाविक आहे की स्वार्थांच्या करणामुळे समाजात आदर कमी झाला. आज संग्रह करण्यावर जोर आहे. समाजातील वंचीत घटकंवर आणि सामाजिक प्रवाहाच्या मुख्य धारेपासून सुटलेल्या लोकांसाठी कोणीही पुढे येऊन समर्पण करीत नाही. आज धर्माच्या नावावर सर्व लोक आपापले दुकान उघडून बसले आहेत. अंधविश्वास पसरविल्या जात आहे. मूर्तिपूजेच्या नावावर लाखो करोडोचे देखावे केल्या जात आहेत. त्याच्या नावावर असामाजिक तत्व आणि परजीवभोगी तत्व वाढत आहेत. बुद्धांनी म्हटले होते,- “अत्ता हि अत्तनो नाथो, के हि नाथो परो सिया.” अर्थात तुम्ही स्वतःच तुमचे मालक आहात, दुसरा कोण तुमचा मालक असणार. देवी-देवता, परमात्मा आपले नियामक (चालक) होऊ

शक्त नाही. “अत्तदीपा विहरथ, अत्त सरणा” अर्थात् तुम्ही आपला आधार व्हा, तुम्हीच आपले शरण व्हा. असे म्हणून सर्व प्रकारच्या गुरू पाखंडापासून मुक्तीचा संदेश दिला.

आज समाजात धर्म आणि संप्रदाय निर्माण करून लोकांना अंधविश्वासाची गुटी पाजल्या जाते. जोपर्यंत या जागात अंधविश्वास अस्तित्वात राहिल बुद्ध आजच्या काळाची गरज असणार. कारण त्यांनी अशा धम्माचा उपदेश दिला, ज्यामध्ये ईश्वरासाठी कोणत्याच प्रकारची गुंजाइश नाही. अशा प्रकारच्या पुनर्जन्माला सांगितले, ज्यामध्ये आत्माची आवश्यकता नाही.

बुद्धांनी स्वतःला सर्वोच्च मानले नाही. त्यांनी असे म्हटले की, कोणत्याही गोष्टीला मी सांगितले आहे, यासाठी मानू नका तर तुमचे हृदय (मन) काय स्विकार करते याचा विचार करा? परंतु आज समाजामध्ये असे म्हटले जाते, ‘असे माणलेच पाहिजे’, ‘श्रद्धा ठेवलीच पाहिजे’. पण बुद्ध असे म्हणतात. “जाणा तेव्हाच माना.” बुद्धांनी आपल्या वचनावर सुद्धा दुसऱ्यांना तार्किक प्रश्न विचारण्याची सुट दिली होती. आजच्या समाजात याची परवानगी नाही. मनात एक आणि बाहेर एक अशा प्रकारच्या दुविध चरित्राने जीवन जगण्याची सामान्य बाब दिसून येते.

दुःख एक शाश्वत सत्य आहे. दुःख कल सुद्धा होते, आज सुद्धा आहे, आणि उदया सुद्धा राहिल. दुःखावर आज पर्यंत कोणी विचार केला नाही. पण बुद्ध हे पहिले विचारक होते, ज्यांनी दुःखावर सखोल विचार केला. चिंतन मनन केले आणि चार आर्य सत्याच्या माध्यमातून दुःख आहे, दुःखाचे कारण आहे, दुःखाचे निवारण आहे, आणि दुःख निवारण करण्याचा मार्ग आहे हे सत्य उघड करून दाखविले. दुःखाच्या व्याख्येच्या कारणाने काही लोक त्यांना दुःखवादी, पलायनवादी, निराशावादी ऐवढ्यापर्यंत सुद्धा म्हणतात. परंतु दुःख निवारणाचा रस्ता त्यांनी सांगितला आहे आणि आर्य अष्टांगिक मार्गाच्या माध्यमाने संसारिक दुःखातून मुक्ति प्राप्त केल्या जावू शकते, हे त्यांनी स्वतःच्या उदाहरणातून जगाला दाखवून दिले. त्यांनी सांगितलेल्या याच मार्गावरून चालून व्यक्ती, या जागातील तृष्णा आणि मोहातून मुक्त होऊ शकतो आणि निर्वाण प्राप्त करू शकतो.

अशाप्रकारे वरिल सर्व विवेचनावरून बुद्धांचे तत्वज्ञान, विचार आणि शिक्षण या २१ व्या आधुनिक शतकात आजच्या हिंसाग्रस्त, अंधविश्वासाने भरलेल्या या जगात काळाची गरज असल्याचे सिद्ध होते.

GOEIJR